

DE GEMETSELDE GRAVEN IN DE SINT BAVOKERK IN AARDENBURG

HAAKMA WAGENAAR & VAN DEN BRINK

DE GEMETSELDE GRAVEN IN DE SINT BAVOKERK IN AARDENBURG

Onderzoek uitgevoerd door
Haakma Wagenaar & van den Brink

In opdracht van
Roland van Engelen
Rijksgebouwendienst

Willem Haakma Wagenaar
Mezquitalaan 120
1064 NS Amsterdam
020 699 00 76

Edwin van den Brink
Mariastraat 13
3511 LN Utrecht
06 54 96 47 18

edbrink@planet.nl

Grafische vormgeving
Ontwerpbureau De Branding, Lottum
www.debranding.eu

Opdracht

De gemetselde graven in de Sint Bavokerk in Aardenburg

Op uitnodiging van Ronald van Engelen, zijn Edwin van den Brink en ik op 10 augustus 2010 naar Den Haag gekomen om met hem en zijn collega Bert van Bommel te spreken over een door ons uit te voeren inspectie van de in de begin jaren vijftig naar boven gehaalde en geconserveerde resten van de gemetselde graven, om een oordeel te kunnen geven over hun conditie en huidige opstelling in de kerk.

Na verkregen opdracht is begonnen met een bezoek aan het nu door de Rijksdienst voor het Culturele Erfgoed Amersfoort beheerde archief van de voormalige Rijksdiensten voor de Monumentenzorg en het Oudheidkundig Bodemonderzoek. Dit en de hierna uitgevoerde inspectie in Aardenburg waren voor mij een herhalingsoefening want op verzoek van de toenmalige Burgemeester mr. E.F. Jongmans heb ik in 1994 namens het Centraal Laboratorium in Amsterdam deelgenomen aan een bespreking op het stadhuis en daarna de Sint Bavokerk bezocht. Na bestudering van correspondentie, rapporten en foto's en tekeningen in de verschillende archieven heb ik de bevindingen vastgelegd in het op 5-8-1994 voltooide rapport De beschilderde graven in Aardenburg. Hierin is gereconstrueerd hoe de plannen voor de behandeling van de na de oorlog in het zicht gebrachte graven zijn ontwikkeld en uitgevoerd en hoe de daarbij gevolgde koers geleidelijk veranderde zodat de gelichte grafresten hun huidige, aanvankelijk niet voorziene, opstelling in de kerk hebben gekregen.

Willem Haakma Wagenaar

Inleiding

De aanduiding van de naar boven gehaalde graven

De nummering in romeinse cijfers, die door de archeologen ter onderscheiding van de graven is geïntroduceerd en die ook in de literatuur nadien is aangehouden, ontbreekt nog steeds bij de nu in Amersfoort verblijvende collectie foto's van omstreeks 1950. Dat maakt het opzoeken van bijzonderheden die in correspondentie en literatuur worden genoemd onnodig lastig. Vergelijking van de overzichtsfoto's uit 1950 met de in 1953 en volgende jaren getekende plattegronden leert dat daarop enkele graven ontbreken of verkeerd zijn weergegeven. In Aardenburg wordt de bezoeker helemaal niet wijzer. Waar de opgestelde grafkisten zich hebben bevonden en van welk graf de los tegen de muur geplaatste fragmenten deel hebben uitgemaakt is niet aangegeven, ook niet in het door J. van Hinte geschreven boekje **Meer dan 1000 jaar Sint Baafs Aardenburg** uit 1974 dat nog steeds in de kerk verkrijgbaar is en inmiddels zijn vijfde druk heeft beleefd.

In dit verslag worden de graven met hun romeinse cijfer aangeduid, de wandvlakken naar hun oorspronkelijke ligging met oost, west, noord of zuid. De oorspronkelijke ligging van de graven is aangegeven in tekening 1, hun huidige plaats boven de vloer in tekening 2.

De meeste auteurs hebben graven als die in Aardenburg grafkelders genoemd. Dat is onjuist. Het zijn gemetselde beschermingen van ter aarde bestelde doden. Anders dan een grafkelder, waren zij na de begrafenis niet meer toegankelijk en in Aardenburg zelfs afgesloten met een gemetseld gewelfje.

1 Het huidige interieur

Het eerste wat opvalt is het lage niveau van de vloer. Van waar men ook binnenkomt, men moet even oppassen en enige treden afdalen. Deze ligging dateert van de naoorlogse restauratie en is gebaseerd op een in het transept aangetroffen stukje tegelvloer en is mede afgestemd op de als bank opgevatte vullingen tegen de spaarwandvlakken.

Afb.1 Zuidwand. Niveau van de vloer is lager dan het oorspronkelijke niveau

De fundering onder de basementen van de zuilen steekt sindsdien boven de vloer uit. Luc Devliegheer heeft hierover in 1956 al zijn verwondering uitgesproken in zijn bespreking van het gebouw in zijn gerestaureerde staat.¹

Schip en transept kregen een vlak houten plafond, de drie beuken van het koor een zijende kap met vliering. Daaronder werd alles gewit. Deze witkalk is naderhand overstreken met een titaanwitte muurverf die de ruimte nog meer heeft geabstraheerd. Hierin staan de naar boven gebrachte grafkisten als museumstukken opgesteld, enkele als door beton omvatte dozen, andere als los wanddeel tegen de zuidelijke wandvlakken van zuidbeuk en zuidertransept. De ter bescherming aangebrachte glaskappen over de graven en de ruiten voor de losse wandvlakken dateren van 1962.²

Afb.2 *Schip, gezien vanuit het transept*

Noodgedwongen moeten er van de 's zomers in het schip geexposeerde kunstwerken ook enige naast de grafkisten worden geplaatst, schilderijen zelfs boven de tegen de wand opgestelde graffragmenten. Het is even vervreemdend als de uitstalling in een venduelokaal.

Ter verwarming van de kerk zijn gasverbrandende straalkachels in het plafond van het schip en in de vliering boven het koor aangebracht. Zo vallen zij nauwelijks op maar op die hoogte moet hun rendement gering zijn zodat de kerkganger en de concertbezoeker, voor wie de verwarming toch vooral bedoeld zal zijn, zich er nauwelijks behaaglijker door zullen voelen.

De vernislaag op de beschilderde grafwanden

Na het ontzouten is de pleisterlaag volgens aanwijzingen van het Brussels Centraal Laboratorium der Belgische Musea voorzien van een beschermende laag Bedacryl 122 acrylhars die, verdund in xyleen met oplopende concentraties in drie behandelingen werd aangebracht.³ Vooral op de los tegen de muur opgestelde wandvlakken springt de aanwezigheid van de vernis door het matglanzende oppervlak in het oog. Het dikst is de vernislaag in putten en beschadigingen in de pleisterlaag. De losse wandvlakken zullen dus in liggende stand hun vernislaag hebben gekregen.

Afb.3 Losse westwand van graf II

Afb.4 Detail graf II

Beschadigingen ontstaan door de beschermkappen

De glazen afdekkingen voorkomen dat publiek de beschilderde wanden van de graven beroert en dat ongemerkt programmaboekjes, koffiebekertjes en andere voorwerpen in de graven terechtkomen. Toch zal er tijdens of na een concert af en toe tegen de graven worden geleund waardoor de zware maar niet erg stabiele afdekking verschuift of verkeerd wordt belast. Een lange zijruit boven graf XX, opgesteld in de meest westelijke travee van de zuidbeuk, is door zo'n verkeerde belasting gescheurd, evenals de zuidelijke zijruit van de kap boven het restant van de graven XVI en XVII, opgesteld in het zuidertransept. Van de kap boven graf XIV, opgesteld midden in de zuidbeuk, mist het verbindende pianoscharnier in de nok een aantal schroeven zodat deze verbinding aan westzijde openstaat. Dit moet het gevolg zijn van verkeerde omgang met de glaskap waarbij ook de bovenkant van de pleisterlaag op beide kopwanden beschadigd werd.

Afb. 5 Gebroken glaskap graf X

Beschadiging ontstaan tijdens het lichten of ontzouten van de oostelijke wand van graf VII

De oostelijke wand van graf VII heeft als bijzonderheid dat naast de staande Madonna met kind de figuur van Jacobus de Meerdere is afgebeeld. Vergelijking met de foto's die genomen zijn voorafgaande aan het lichten van deze kopwand leert dat er nadien vele gaten in de beschilderde pleisterlaag zijn gevallen die met de glanzende vernis van de

Afb.6 Graf VII tijdens opgraving 1950

Afb.7 Losse oostwand van Graf VII in 2011

jaren vijftig zijn bedekt. De schade moet dus zijn ontstaan tijdens of na het lichten, voordat de vernis werd opgebracht. Dit graf was kwetsbaarder dan de meeste andere zoals al door Sneyers in 1950 werd opgemerkt.⁴ Het verklaart mogelijk waarom de destijds aangetroffen zijwanden van het graf niet naar boven zijn gebracht. De zuidwand lag tegen de noordwand van graf VIII. Zij staan als één steensdikke wand getekend op de plattegronden van ROB en architect Messer. Waarschijnlijker lijkt dat het twee tegen elkaar liggende halfsteenswanden waren en dat de zwakkere zuidwand van graf VII is opgeofferd om het lichten van de noordwand van graf VIII te vergemakkelijken.

Afb.8 Detail Graf VII, oppervlakteschade tengevolge van ontzouten

Afb.9 Detail Graf VII, grote gaten, gevuld met cement

De vervuiling van de pleisterlaag

De Bedacrylvernis uit de jaren vijftig is door het aantrekken van fijn stof en roet enigszins vergeeld. De donkere klei-achtige kleur die zich vooral in de benedenhelft in de pleisterlaag heeft vastgezet is echter kenmerkend voor een gemetseld graf en bestaat uit het fijnste restant van het kadaver, zijn kleding en kist, vermengt en verbonden met deeltjes klei. Dezelfde afzetting is te zien in de grafkisten van de Onze Lieve Vrouwekerk in Brugge⁵ en de resten van twee graven die zijn gevonden in Dordrecht op de plaats van de verdwenen Minnebroederskerk.⁶

Afb.10 Vervuiling in benedenhelft van zuidwand graf X

De oudste beschadigingen van pleisterlaag en schilderingen

De los tegen de muur geplaatste westwand met Calvarie van graf II vertoont allerlei beschadigingen in het oppervlak die het gevolg zijn van breuken die bij het lichten zijn ontstaan. Maar er is een langwerpige buts in de pleisterlaag die stille getuige is van de gang van zaken bij de begrafenis en de vervaardiging van het daartoe kort tevoren aangelegde en beschilderde graf.

De buts is ontstaan in de nog niet uitgeharde pleisterlaag bij het neerlaten van de kist. Een soortgelijke indeuking is al in 1955 opgemerkt door mevrouw s'Jacob in de westwand van het in zijn geheel gelichte graf X.⁷

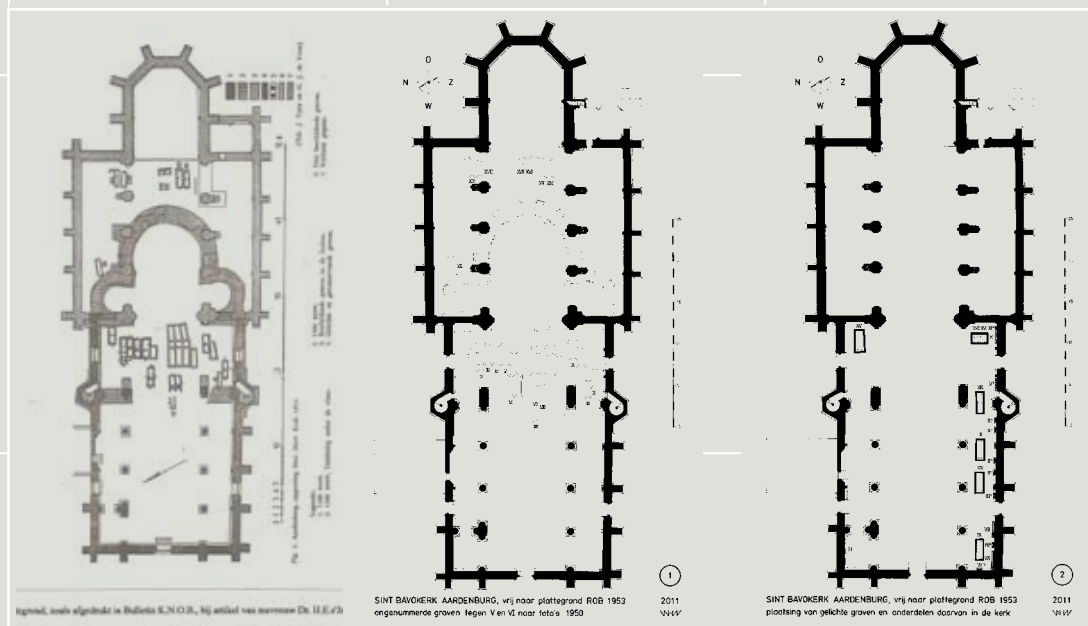

Afb.11 Graf II, indeuking in pleisterlaag

2 De opgraving van 1950

De weergave van de gevonden graven op de plattegrond van 1953

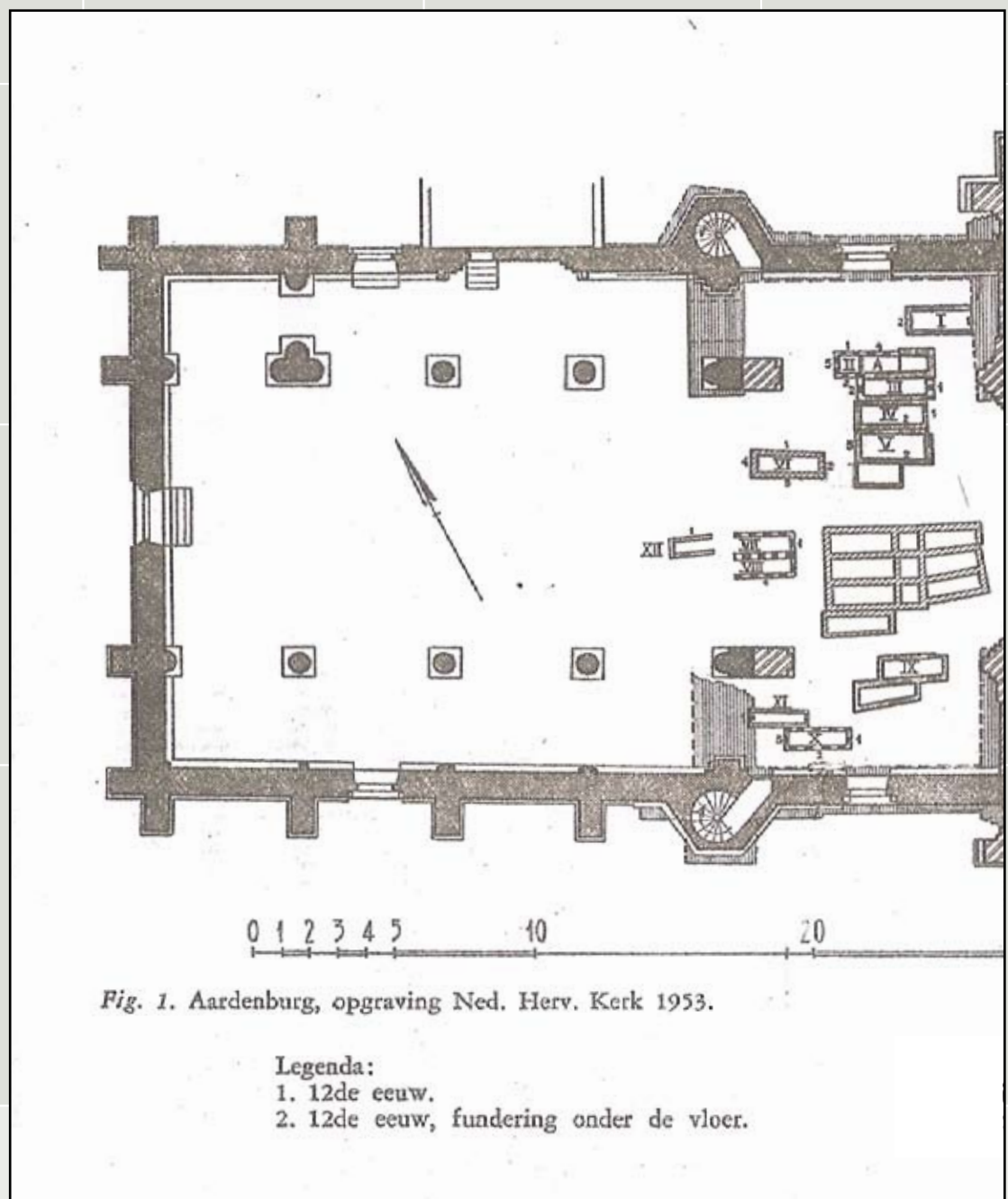
Is aan de proportiefouten in de figuren, de soms uitgelopen verf en genoemde butsen af te lezen dat de schilder zijn werk kort voor de begrafenis, hurkend in het graf, op de nog niet uitgeharde pleisterlaag moest uitvoeren, waar dat gebeurde en op welke diepte onder de vloer, dat is in de huidige situatie niet te ervaren en het wordt, als gezegd, ook niet uitgelegd in het boekje van Van Hinte dat in de kerk wordt verkocht.⁸

Afb. 12 Plattegronden Bavokerk met positie van de graven

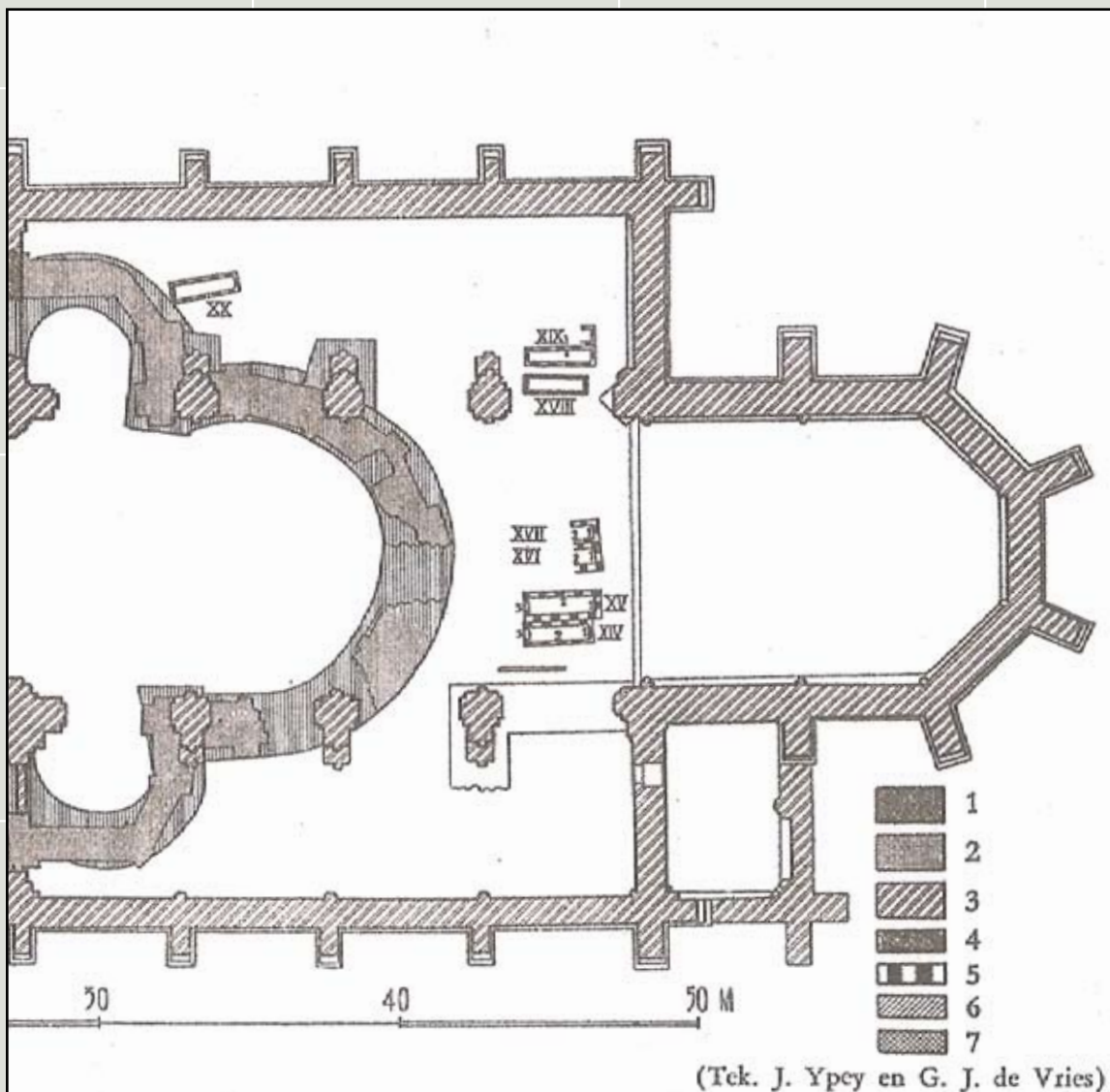
De door de archeologen in 1953 getekende plattegrond van de kerk met de daarbinnen aangegeven graven is verkleind afgedrukt bij het artikel van mevrouw s'Jacob uit 1955 (afb.3). Op de tekening hebben 19 graven een nummer in Romeinse cijfering gekregen en er is een verschil aangegeven tussen niet beschilderde graven, beschilderde graven die in de bodem zijn gebleven en graven die werden gelicht en geconserveerd, terwijl graf VI als verloren gegaan is gemarkeerd. Zoals ook uit de nummering blijkt, zijn de graven in schip en transept eerder voor de dag gebracht dan die in het koor. De nummering van de graven in en tegen het transept eindigt met XII, die in het koor begint met XIV. Inderdaad, XIII ontbreekt. Bijgeloof? Dat de dicht tegen elkaar liggende onbeschilderde graven niet zijn genummerd is te begrijpen, maar dat het tegen graf IX getekende

beschilderde graf geen nummer kreeg en onbesproken is gebleven is eigenaardig. Er zijn meer raadsels. Zoals foto's uit 1950 laten zien, had het ongenummerde graf tegen graf V de normale lengte met het hoofdeinde tegen graf VI. Op de plattegrond van 1953 staat het getekend als kort graf. (vergelijk afb.3 met tekening 1). Op de wanden waren kruisen geschilderd. Tegen de zuidzijde van graf VI bevond zich nog een graf, met op de wanden geschilderde kruisen. Op de tekening van 1953 ontbreekt het helemaal.

Afb.13 Plattegrond ROB 1953

Beide graven werden in het overzicht van mevrouw s'Jacob ook niet genoemd. Dat gebeurde evenmin met de oostwand van een graf die tegen graf XIX staat getekend en de losse langswand die zuidelijk van graf XIV is aangegeven. Het niet beschilderde graf XVIII kreeg een nummer omdat een daarin aangetroffen wandnisje vermeldenswaard was.

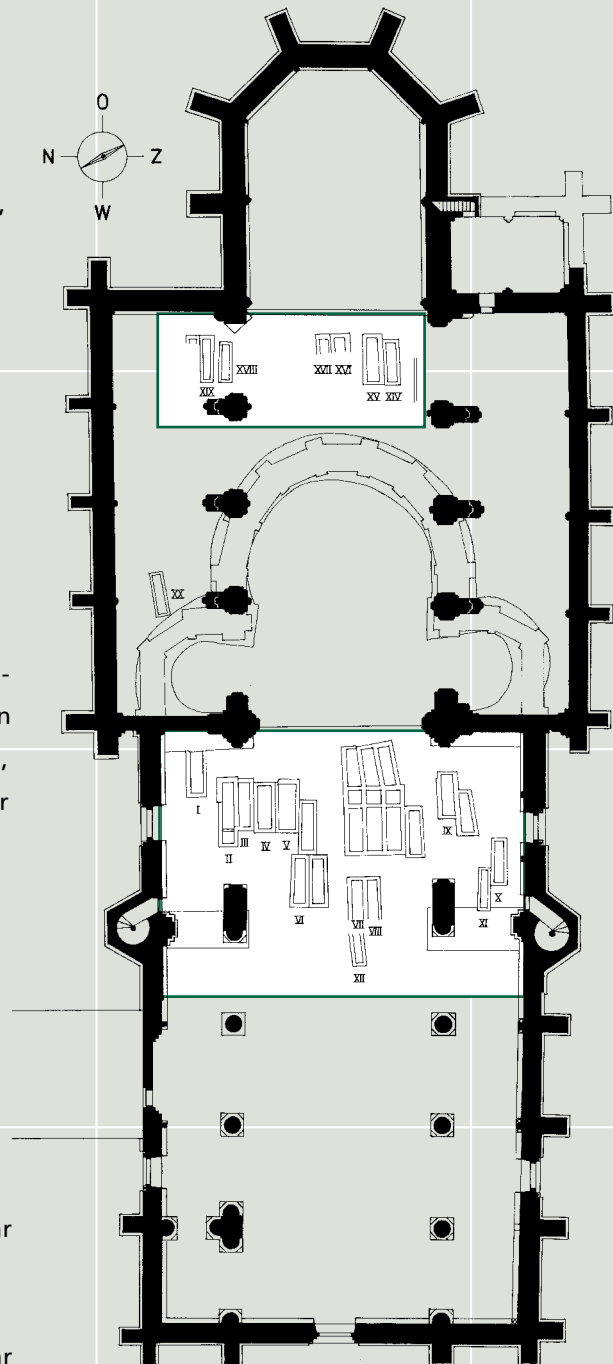
- 3. 14de eeuw.
- 4. Beschilderde graven in de bodem.
- 5. Gelichte en geconserveerde graven.

- 6. Niet beschilderde graven.
- 7. Verloren gegaan.

Het lot van de niet gelichte graven

Graf VI staat op de tekening van 1953 aangemerkt als "Verloren gegaan" en in het overzicht uit 1955 van mevrouw s'Jacob als "helaas in zijn geheel verloren". Van Hinte, die betrokken is geweest bij de opgravingen, schreef onder de in zijn boekje gereproduceerde wand van dit graf VI heel geheimzinnig; "Spoorloos verdwenen grafschildering".⁹ De afbeelding toont de staande Madonna die op de oostwand van dit graf te zien was. De Calvarie op de westwand staat erboven afgebeeld zonder vermelding dat die voorstelling bij hetzelfde graf behoort heeft. Wat er destijds is misgegaan wordt evenmin verteld. Heeft het in 1950 door Sneyers al kwetsbaar genoemde graf het begeven bij pogingen het te lichten? Dan zouden de brokken nog ter plaatse aanwezig kunnen zijn.¹⁰ Als Van Hinte's woorden verhullen dat het graf het transport naar Sluis of het verblijf in het daar gebruikte ontzoutingsbad niet heeft overleefd, dan zullen de resten inderdaad wel spoorloos met ander afval zijn verdwenen.

In 1956 hebben de architecten Messer en Groenewegen alsnog een onvoldragen plan gemaakt voor de aanleg van een kelder waarin de zes gelichte graven konden worden opgesteld. Deze zes zouden de plaats innemen van de graven I t/m VI en bereikbaar zijn via een zeer steile trap in het noordtransept.¹¹ De eerder door de architecten gemaakte doortrek van de plattegrond van de ROB bevat ook de onderscheiding van de graven naar hun aard en behandeling. Achter de daaruit overgenomen groep 6. (de dicht bijeen geplaatste graven in het transept) is de uitleg verkort tot "niet beschilderd" maar daar is aan toegevoegd "[verwijderd]".¹² Of dat laatste

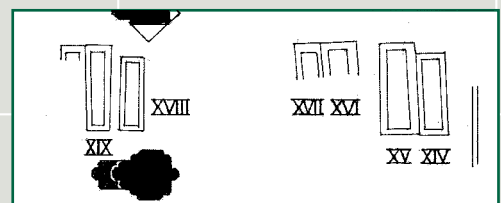
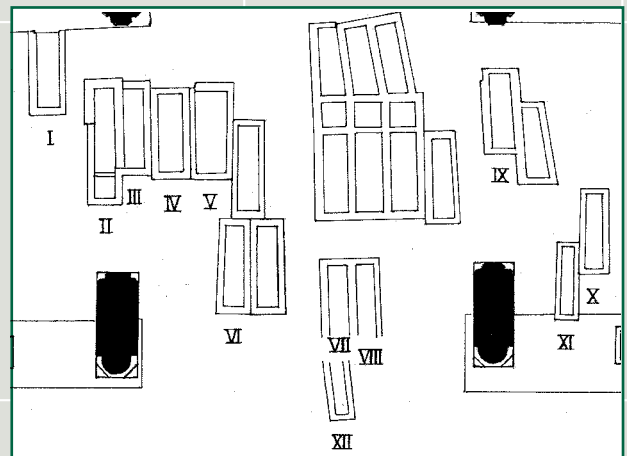

Afb.14 Vrij naar plattegrond ROB 1953 ongenummerde graven tegen V en VI naar foto's 1950

alvast voor het niet uitgevoerde Kelder-plan is gebeurd of dat de rechte haken betekenen dat de opruiming niet heeft plaatsgevonden, is dus de vraag. W.P.Dezutter noteerde in zijn proefschrift (doctoraalscriptie) dat de wanden van deze groep dicht bijeen liggende graven met kruisen waren gedecoreerd en dat deze graven niet werden gelicht maar volgestort met schoon zand.¹³ Deze mededeling, in tegenspraak met de kwalificatie "niet beschilderd", steunt op wat een daarover opgesteld stuk vermeldt.¹⁴ Wat er met deze en de andere geheel of gedeeltelijk niet gelichte beschilderde graven is gebeurd blijft onzeker.

Het betreft:

- Graf I met figuraal schilderwerk, geheel.
- Graf III, beide zijwanden.
- Graf IV geheel (afgebeeld op de rug van het boekje van Van Hinte).
- Graf V, noordwand, oostwand, westwand, alle met figuraal schilderwerk.
- Graf zonder nr dat tegen Graf V lag, geheel, alle wanden voorzien van kruisen.
- Graf zonder nr dat tegen graf VI lag, geheel, alle wanden voorzien van kruisen.
- Graf VI, met figuraal schilderwerk, bestempeld als "verloren" en als "spoorloos verdwenen".
- Graf VII, noordwand, westwand, zuidwand.
- Graf VIII, oostwand.
- De groep van zeven tegenelkaar liggende graven, al dan niet met kruisen beschilderd.
- Graf IX, geheel.
- Graf zonder nr tegen Graf IX, geheel.
- Graf XI, geheel.
- Graf XII, getekend zonder oostwand.
- Graf zonder nr tegen graf XIX, alleen de oostwand daarvan getekend.
- Graf zonder nr, losse zijwand ten zuiden van graf XIV.

Van de destijds blootgelegde graven is dus meer dan de helft niet naar boven gekomen.

Hun staat van bewaring is onbekend.

Na de behandeling in de jaren vijftig en het verblijf in de kerk sindsdien zijn de graven en de losse onderdelen nauwelijks veranderd. Met hun omkraging van beton en vernislaag op de pleisterlaag verkeren de grafwanden kennelijk in een evenwichtstoestand. Het oppervlak van de losse fragmenten tegen de muur glimt door de daarop aan-gebrachte dikke laag Bedacryl. De aanwezigheid van deze glanzende laag is opvallender dan de de lichte vergeling van die laag. De duidelijke vervui-ling in de onderste helft van de wandvlakken moet als kenmerkend voor dergelijke graven worden beschouwd. De vervuiling kan toch als hinderlijk worden ervaren doordat de graven en grafwanden als museumstukken in de kerk staan opgesteld.

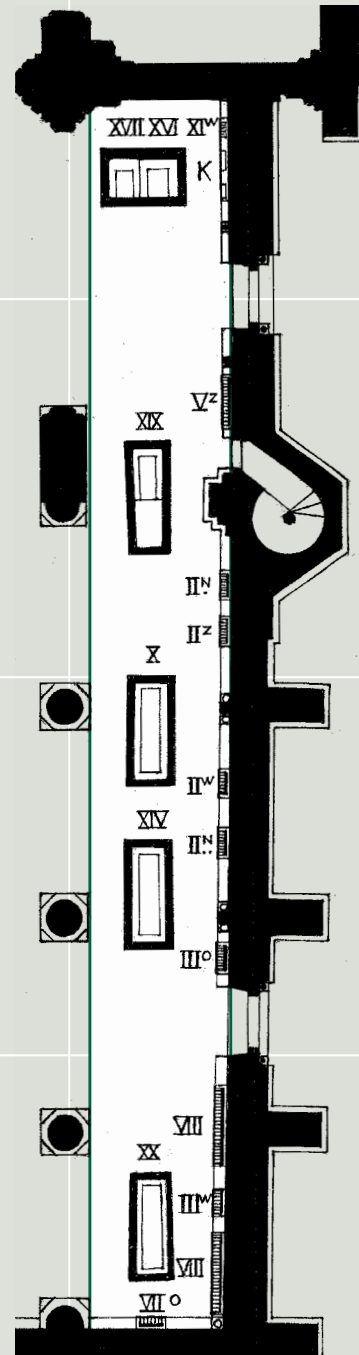
Afb.16 *Plattegrond, huidige positie van de graven*

Deze opstelling werkt vervreemdend. Zelfs als precies stond aangegeven waar de graven zich hadden bevonden, zou niet meer aanvoelbaar zijn dat zij afkomstig zijn uit de aarde onder de kerkvloer en dat zij direct na de begraving aan het zicht waren onttrokken. Van elf graven zijn slechts losse wandvlakken tegen de muur opgesteld. De meeste van die graven waren echter compleet voor de dag gekomen. Sommige graven waren uiteraard beschadigd en droegen de sporen van latere begraving, een gegeven dat in de huidige opstelling niet aanschouwelijk kan worden gemaakt.

Van de tijdens opgravingen in 1964 blootgelegde resten van de kerk van het verdwenen Hannekenswerpe zijn drie fragmenten van een beschilderd graf naar Aardenburg gebracht en tegen de noordwand onder de toren opgesteld (H op afb. 16). Twee kopwanden van graven die in 1955 bij opgraving op het vroegere kerkhof ten zuiden van de Sint Bavokerk voor de dag zijn gekomen kregen een plaats naast de westwand van Graf XI (K op afb. 16). Je moet het als bezoeker maar weten.

Afb.17 Restanten graven Hannekenswerpe

Tijdens een expositie in schip en transept ontstaat er een onvermijdelijke wisselwerking tussen de tijdelijk tentoongestelde kunstwerken en de niet te verplaatsen in beton gevatte graven en grafwanden aan de muur. Deze wisselwerking zal meestal hinderlijk zijn, zowel voor de bezoeker van de tentoonstelling als voor degene die naar Aardenburg is gekomen om kerk en graven te bezichtigen. Tijdens een concert wordt de grotendeels door de graven in beslag genomen zuidkant van het schip misschien voor het publiek afgesloten. Niettemin verraden de al genoemde breuken in de glaskappen en de daarmee samenhangende beschadigingen in de bovenkant van de beschilderde pleisterlaag dat er met die zware maar niet erg stabiele glaskappen niet altijd voorzichtig genoeg is omgegaan.

Afb.18 *Expositie tussen vaste opstelling*

3 Restauratieplan

Het herstel van mankementen

De in 1956 als bescherming op de schilderijen aangebrachte laag Bedacryl is wat vergeeld, trekt stof aan, neemt dat op en glimt. Vooral op de tegen de muur aangebrachte losse wanddelen is die glans erg storend en daarom heeft Edwin van den Brink enkele proefjes gedaan om te zien of de inmiddels 55 jaar oude acrylvernis nog eenvoudig op te lossen is. Dat bleek gelukkig het geval. Aceton en oplosmiddelen als methyl-ethyl-keton brengen de laag snel in beweging zodat die eenvoudig is af te nemen.

Afb.19 Graf II, noordwand

De overdadig dikke laag Bedacryl (Iso-butyl-methacrylaat) kan dus worden verwijderd waarna een fijn verstoven oplossing van Paraloid B72 (poly-ethyl-methacrylaat) de beschermende werking kan overnemen zonder de nadelen van de huidige vernis.

Afb.19 Detail met vernis,

zonder vernis

De gebarsten ruiten in de kappen over het restant van de graven de graven XVI+XVII en graf XX moeten natuurlijk worden hersteld om te vermijden dat door die barsten uitgelokte nonchalance tot nieuwe beschadigingen leidt die kan worden afgedaan met "dat was al".

Het pianoscharnier in de nok van de kap over graf XIV moet worden hersteld. De kap kan worden herplaatst nadat door de verstoring van die glaskap onstane beschadigingen in de bovenkant van de kopwanden zijn gerepareerd.

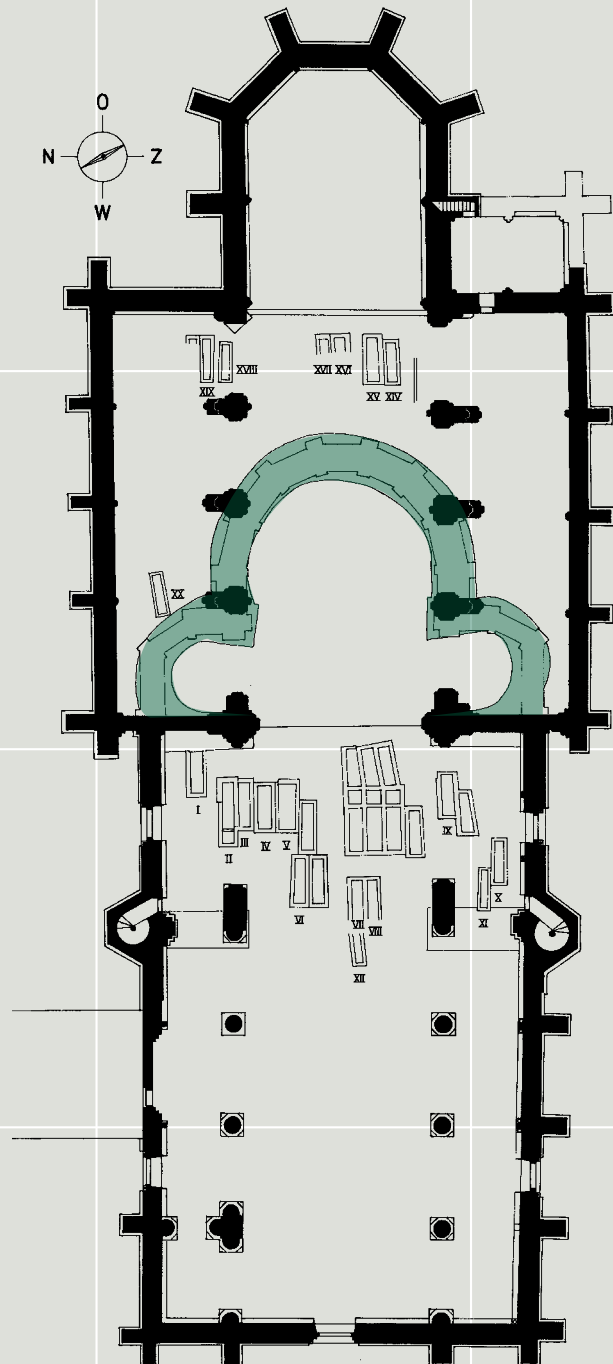
De expositie van de graven

De oorspronkelijke ligging van de graven, onder de vloer, dicht tegen elkaar, sommige incompleet of verbouwd bij latere begraving, wordt door niets in herinnering gebracht. Dat is een grote tekortkoming van de huidige opstelling die in 1956 als een voldongen feit moest worden geaccepteerd. Om de graven op hun juiste waarde te kunnen schatten zou een plan voor een benadering van de oorspronkelijke situatie moeten worden uitgewerkt.

Een souterrain voor de graven

Voor een terugkeer van de graven naar hun oorspronkelijke plaats moet een kelderruimte worden uitgegraven. Daarbij wordt duidelijk wat er over is van de vele graven die destijds in het zicht zijn gekomen maar niet of slechts gedeeltelijk naar boven zijn gebracht. Ter vermijding van misverstanden wordt de uit te graven ruimte hierna geen kelder maar een souterrain genoemd. Tegelijk met het verwijderen van de grond moet het souterrain worden voorzien van een vloer zodat de stabiliteit van het gebouw niet in gevaar kan komen.

In het souterrain kunnen de gelichte graven hun oude positie innemen en kunnen de niet gelichte graven, voor zover nog aanwezig, worden geconsolideerd en presentabel afgewerkt. De los naar boven gehaalde wanddelen kunnen weer tot graf worden samengevoegd of worden opgenomen in een gereconstrueerd graf met geheel of gedeeltelijk weer aangebrachte overwelling.

Afb.20 Plattegrond met fundament van romaans koor

Het souterrain moet voor inspectie toegankelijk zijn en verlicht worden met LEDs. Om de graven in hun oorspronkelijke ligging zichtbaar te maken zijn twee voorzieningen nodig. In de weer te herstellen vloer van het transept zouden op de meest geschikte plaatsen zerken van dik glas kunnen worden opgenomen zodat de bezoeker van boven in de graven kan kijken. De glazen zerken worden deel van de vloer boven het souterrain die als troggewelf zou kunnen worden geconstrueerd. De toegangstrap naar het souterrain zou ook voor publiek geschikt moeten zijn zodat het, onder begeleiding, de graven van dichtbij kan blijven bekijken. In het als preekkerk gebruikte koor zouden glaszerken bezwaarlijk gevonden kunnen worden en waarschijnlijk steeds geheel of gedeeltelijk door stoelen afgedekt zijn. De daar weer naartoe te brengen graven zouden vanuit het souterrain bekeken kunnen worden en dus een tweede trap in het koor vereisen. Daarbij kan ook de fundering van het klaverbladkoor als interessante attractie benaderbaar worden gemaakt. Van de aangetroffen en te herstellen toestand in het transept hangt af waar daar een trap geplaatst kan worden. Van de bewaringstoestand van de oude koorsluiting hangt af of de bezoeker daardoorheen geleid kan worden. In dat geval kunnen de bezoekers van het souterrain in één richting van koor naar transept, of andersom, geleid worden.

De realisering van een dergelijk plan vergt een grondige voorbereiding. In de viering zal sprake zijn van een herhaalde opgraving om te kijken wat daar van de destijds gevonden maar niet gelichte graven nog aanwezig is en in welke staat die restanten verkeren. Het peil van de vloer in het souterrain wordt bepaald door de hoogte en dikte van de kerkvloer. Het lichten van de kerkvloer schept de gelegenheid de ligging daarvan nog eens te heroverwegen. Aan de huidige (te) lage ligging kleven vele bezwaren.

Bij het uit te werken plan zou moeten worden uitgegaan van een stapsgewijze uitvoering opdat het gebruik van het gebouw er zo min mogelijk door wordt gehinderd. De uiteindelijke realisering verhoogt de waarde van zowel het gebouw als de daarin aanwezige indrukwekkende bodemschat, terwijl de gebruiksmogelijkheden van het kerkgebouw er door worden verruimd.

Amsterdam 26 september 2011

Aantekeningen

- 1 Luc Devliegheer, *De Sint Bavokerk te Aardenburg* in **Bulletin Koninklijke Oudheidkundige Bond**, 6^e serie, 1956, kol. 202 en 212-213.
- 2 W.P. Dezutter, **Beschildeerde middeleeuwse grafkelders in Zeeuws Vlaanderen**, proefschrift Rijksuniversiteit Gent 1970, afdekking na onderhoudsbeurt door restaurateur S.J. Vermeulen, p.124.
- 3 De receptuur vermeld in **Dezutter 1970**, p.273.
- 4 Brief 26-7-1950 van R. Sneyers van het Centraal Laboratorium Brussel aan D.F. Lunsingh Scheurleer, Rijksinspecteur voor Roerende Monumenten, Den Haag.
- 5 Hubert de Witte, *De opgraving in het hoogkoor van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Brugge 1979-1980* in **Maria van Bourgondië, Brugge, Een archeologisch-historisch onderzoek in Onze-Lieve-Vrouwekerk**, Brugge 1982, kleurenkatern.
- 6 Opgegraven in 1984. Hersteld en op nieuwe dragers bevestigd in volgende jaren, nu in bezit Museum van Ouheden Leiden. Tijdens consolidatie in Amsterdam hierover; Herbert Sarfatij en Willem Haakma Wagenaar, *Grafschilderingen in Dordrecht in Vondsten uit het Verleden, Archeologisch Jaarboek 1986*. p.82-85.
- 7 Mevrouw Dr. H.E. s'Jacob, *Middeleeuwse grafkelders te Aardenburg en Sluis*, in **Bulletin KNOB**, 6^e serie 8, 1955, kolom 128.
- 8 J. van Hinte, **Meer dan 1000 jaar Sint Baafs Aardenburg**, met voorwoord W.P. Dezutter, Aardenburg , 1974, 5^e druk 2008.
- 9 **Van Hinte 2008**, p.15.
- 10 Van Hinte sloeg namens de Vereniging voor Heemkunde West Zeeuws-Vlaanderen alarm over het graf, waarvan de westwand inmiddels was gebroken en de oostwand verfschilfers aan het verliezen was. Brief 15-1-1951 aan DR. W.J.A. Visser van de Rijkdienst Monumentenzorg.
- 11 Plattegrond 1:100 met doorsnedes 1:20, z.d., Rijksdienst nr. 23193, met brief van 21-6-1956 verzonden aan architect E.A. Canneman van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. (Canneman's behendige sabotage van een dergelijk plan al beschreven in mijn rapport van 1994)
- 12 Plattegrond 1:100, E.P. Messer en J.H.Groenewegen, mei 1955, Rijksdienst v.d. Mon. zorg nr. 35869.
- 13 **Dezutter 1970**, p122.
- 14 **Album II (ROB)**, afb. 1, plattegrond zonder nrs.

